

A gyermekbántalmazás nemzetközi megítélése¹

A testi fenyítésről általában

A megkérdőjelezhetetlen szülői erő a mindennapi életben és az azt szabályozó törvényekben évszázadokig jelen volt, hiszen a bántalmazást sokáig a nevelés eszközének tekintették. A téma még a XX. század pedagógiai irodalmában is tovább él, és ebben a körben is találhatunk szélsőséges véleményeket. Ezt példázza egy német szerző – *Sachse* –, aki *A testi büntetés története és elmélete* című könyvében magabiztosan deklarálja a testi fenyíték szükségességét: „a testi fenyíték általában jogos, sok esetben ajánlatos, némelykor pedig elengedhetetlen”. Mindeközben a múlt században sok társadalomtudós, pszichológus és orvos figyelmeztette a szülőket a büntető fegyelmezés veszélyeire. A büntető intézkedéseknek, akár a szülők vagy a tanárok hajtják végre, jól ismert következményei vannak, úgymint csavargás vagy iskolakerülés, ellentámadás, apátia (Pukánszky, 2002).

A gyermekbántalmazás fogalma a gyermekgyógyászati szakirodalomban régóta ismert. Az első esetet 1946-ban *Caffey* amerikai gyermekröntgenorvos írta le subduralis haematoma és végtagtörések együttes előfordulása kapcsán. Ezek a képek eltértek a baleseteknél megszokott röntgenképektől, és bizonyítást nyert a gyermekbántalmazás ténye. *A megvert gyermek szindróma (Battered Child Syndrome)* elnevezés *Henry Kempe*-től származik. 1979-ben *Henry Kempe* leírta azokat a specifikus fejlődési szinteket – a bántalmazás tagadásától a szexuálisan zaklatott gyermek megsegítésén át az egészséges személyiségfejlődésig (Széchezy, 2006: 10) –, amelyeken a társadalomnak keresztül kell mennie ahhoz, hogy felismerhesse a gyermekbántalmazás létezését. A huszadik század közepéig egyértelmű volt, hogy a gyermekeknek engedelmeskedniük kell szüleiknek, és tiltakozás nélkül az ő fennhatóságuk alá tartoznak.

¹ A tanulmány a szerző *A gyermekbántalmazás nemzetközi megítélése, avagy hogyan fegyelmezzük gyermekeinket* című cikkén alapul.

Henry Kempe felvetése kapcsán jogos kérdésként fogalmazhatja meg sok gyermek, szülő és szakember, vajon az egyes országok hol is tartanak a gyermekbántalmazás felismerésében, és vajon mit is értünk a gyermekbántalmazás fogalmán, hiszen a gyermekek helyzete a történelem folyamán sokat változott.

A szülők többsége, amikor a gyermeknevelésről elmélkedik, tulajdonképpen a gyermek irányítására, illetve fegyelmezésére gondol. Ritkán gondolkoznak el azon, mit érezhet a gyerekük, amikor verést kap, vagy az elkerülhetetlen pofont várja. *A mai szülőkben azonban a fegyelmezés kérdése belső konfliktust okoz, mert elveik a szigorúság és az engedékenység között ingadoznak.* A fizikailag bántalmazott gyermekek helyzetének javításához szükség van a bántalmazó viselkedésmódok iránti szociális attitűdök megváltoztatására, és arra, hogy a szülők megtanulják ezek negatív hatásait. A másik kulcsfontosságú feladat *a szülőket megtanítani az alternatív gyermeknevelési módszerekre.* A testi fenyegetés, mint a gyermekek fegyelmezésének eszköze, nem fog azonnal eltűnni a szülők gyermeknevelési repertoárjából, azonban a világ, ha lassan is, de változik.

Nemzetközi követelmények és tendenciák

Nemzetközi dokumentumok és fogalmak

A gyermekek szociális státusa, valamint a társadalmi és jogi normák sokkal lassabban változnak, mint a politikai és gazdasági rendszerek. A gyermekkor jelentőségét csak alig néhány évtizeddel ezelőtt ismertük fel először, ekkor kezdődött meg a gyermekek jogainak fokozatos elismerése. Ezek a változások persze nem mindenhol jelentenek jogi és morális garanciát a gyerekek számára a felnőttek erőszakos viselkedésével szemben.

A *gyermek jogairól szóló ENSZ-egyezmény* óta nem lehet kérdés, hogy a gyermekek az emberi jogok alanyai.² Az egyezmény 19. cikke szerint az államoknak valamennyi szükséges jogalkotási, adminisztratív, szociális és oktatásügyi lépést meg kell tenniük annak érdekében, hogy a *gyermeket megvédjék a fizikai és lelki erőszak, testi fenyegetés és fizikai bántalmazás, veszélyeztetés*

² A gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt egyezmény. Kihirdetve az 1991. évi LXIV. törvényvel.

és elhanyagolás valamennyi formájától. Az egyezmény 28. cikkének megfelelően az iskolákban is csak olyan bánásmód megengedett, amely nem sérti a gyermekek emberi méltóságát. A gyermekeket érő erőszak, testi fenyítés gyakran válik embertelenné vagy megalázóvá, és mindig megsérti a gyermek testi integritását és emberi méltóságát. Az egyezmény más cikkelyei is megerősítik a gyermekek jogát a fizikai integritáshoz és az emberi méltóság védelméhez, azaz az erőszakmentes élethez.

A nemzetközi dokumentumok a családon belüli erőszakot, a gyermekek bántalmazását az emberi jogok durva megsértésének tekintik. Az *Európa Tanácsnak* a családon belüli erőszakkal kapcsolatos R(90) 2. számú ajánlása felhívja a figyelmet arra, hogy az Európai Szociális Karta 16. és 17. szakaszai szerint a családnak joga van a szociális, jogi és gazdasági oltalomra, éppúgy, mint az anyáknak és a gyermekeknek a megfelelő szociális és gazdasági védelemre. Az *Európa Tanács* R(93) 2. számú ajánlása értelmében a gyermekek elleni erőszak és az elhanyagolásuk hatékony megelőzése érdekében olyan rendszert kell kialakítani, amely képes a problémák észlelésére, azonosítására, értékelésére és a megfelelő, lehetőleg korai beavatkozásra, valamint az utógondozásra. Az ajánlás szerint a rendszer csak akkor lehet működőképes, ha több szakma tudását egyesíti, és világosan meghatározza az érintett szervezetek, hatóságok szerepét és felelősségét.

Az *Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése az 1582 (2002) számú ajánlásában* kifejtette, hogy a családon belüli erőszak fizikai bántalmazásként, nemi erőszakként, fenyegetésként és megfélemlítésként egyaránt megnyilvánulhat. Felszólította a tagállamokat, hogy a családon belüli erőszak áldozatainak nyújtsanak ingyenes jogi tanácsadást, gondoskodjanak a sértettek pszichológiai és pénzügyi segítségéről, az áldozatok hatékony védelméről a sérelem elkövetése után és a jogi eljárás alatt, az áldozatokkal foglalkozó nem kormányzati szervezetek támogatásáról és megfelelő szakemberek képzéséről.

2001. szeptember 28-án az *ENSZ Gyermekjogi Bizottsága* vitanapot rendezett *Gyermekek elleni erőszak az iskolákban és a családokban* címmel, ezen áttekintették a tagállamok által előterjesztett jelentéseket, és a bizottság ajánlást fogalmazott meg azon tagállamok számára, amelyek jogrendszere még nem tilalmazza a családon belüli erőszak valamennyi formáját (beleértve a testi

fenyítést is). A bizottság állásfoglalása szerint ugyanis bármilyen szűkítő megfogalmazás, úgymint „megengedhető fenyítés”, „ésszerű fenyítés”, „sérülést nem okozó”, „nem túlzott mértékű erőszak” – a jogértelmezések adta bizonytalanságok miatt – nem felel meg az egyezmény szellemiségének.

A gyermekjogi bizottságon kívül a gazdasági, szociális és kulturális jogok bizottsága, a kínzás, embertelen és megalázó bánásmód elleni bizottság, valamint az emberi jogi bizottság is hasonló következtetésre jutott: „a testi fenyítés nem felel meg sem az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatában, sem az egyezményben foglalt nemzetközi emberi jogi elveknek”³.

Az *Emberi Jogok Európai Bíróságának* gyakorlata szerint az *Emberi jogok európai egyezményének 3. cikke* értelmében a kínzás, az embertelen, megalázó bánásmód és büntetés nem megengedett. Azt, hogy az egyezmény 8. cikke értelmében a testi, fizikai büntetés sérti a gyermek magánéleti jogait, az Emberi Jogok Európai Bizottsága is akceptálta a *Costello-Roberts v. United Kingdom*-ügyben. Az Emberi Jogok Európai Bírósága szerint a gyermekek testi bántalmazása még akkor is felvetheti a 8. cikk megsértését, amikor az nem embertelen, vagy degradáló (Görgényi, 2003).

Sok jogrendszerben nincs pontos meghatározás arra vonatkozóan, milyen eset minősül gyermekbántalmazásnak, elhanyagolásnak, e tekintetben a szakemberek között is vita van. A WHO, az ENSZ Egészségügyi Világszervezete definícióját tartjuk elfogadhatónak: „A gyermek bántalmazása és elhanyagolása (rossz bánásmód) magában foglalja a fizikai és/vagy érzelmi rossz bánásmódot, a szexuális visszaélés, az elhanyagolás vagy hanyag bánásmód, a kereskedelmi vagy egyéb kizsákmányolás minden formáját, amely a gyermek egészségének, túlélésének, fejlődésének vagy méltóságának tényleges vagy potenciális sérelmét okozza egy olyan kapcsolat keretében, amely a felelősségen, bizalmon vagy hatalmon alapul.”

A gyermek bántalmazása és/vagy elhanyagolása (rossz bánásmód) lehet fizikai, érzelmi, szexuális és egyéb jellegű, és megvalósulhat aktív (cselekvő) és passzív (elhanyagoló) magatartással, a gyermeket rossz bánásmód érheti családon belül, illetve családon kívül. A WHO a *gyermekbántalmazást és elhanyagolást népegészségügyi problémának tekinti, és az egészségügyi*

³ A gazdasági, szociális és kulturális bizottság 13. számú (1999) kommentárja az oktatáshoz való jogról.

szempontok mellett családi és közösségi tényezőket is figyelembe kell venni. Fontos azt is megemlíteni, hogy a gyermekbántalmazást érintően az elmúlt években több módszertani útmutató is megjelent, ezzel is segítve a bántalmazás felismerését és kezelését.

Nemzetközi kutatások megállapításai

*A gyermekbántalmazás különleges esetei között kell beszélnünk arról, ha gyermek bántalmaz gyermeket (bullying). A probléma kezelésénél igen fontos, hogy az áldozat és az elkövető is kapjon megfelelő segítséget. A felnőtt elkövetők vizsgálata azt mutatja, hogy sokan gyermekkorban bántalmazók vagy maguk is abúzus áldozatai voltak. Ennek kapcsán kell megemlíteni az *Iskoláskorú gyermekek egészség-magatartása* című nemzetközi kutatást (Health Behaviour in School-aged Children; HBSC). Hazánk a nyolcvanas évek közepe óta vesz részt a kutatásban.*

2007 végén jelent meg az Iskoláskorú gyermekek egészség-magatartása (HBSC) elnevezésű, immár több mint húszéves múltra visszatekintő nemzetközi kutatás legfrissebb – 2006-ban elvégzett – felméréséről szóló, hazai eredményeket tartalmazó kötet. Az Egészségügyi Világszervezettel együttműködve folyó kutatás a serdülőkorú fiatalok életmódjának, az egészségüket befolyásoló szokásaik (táplálkozás, fizikai aktivitás, szabadidőeltöltés, dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás, szexuális magatartás stb.) és szubjektív egészségi állapotuk (önminősített egészség, étellel való elégedettség, pszichoszomatikus tünetek és depresszív tünetek stb.) feltérképezésére vállalkozik. Vizsgálja továbbá azokat az egyéni (például önértékelés, testkép, pubertás), társas (családi, iskolai és kortárs kapcsolatok) és környezeti (például szocioökonómiai státus, családszerkezet, iskola) tényezőket, amelyek mindezekre hatással lehetnek. A négyévenként elvégzett felmérések lehetőséget adnak az egészségfejlesztő tevékenységek monitorozására, illetve az egészség-magatartás és egészségi állapot időbeli trendjeinek vizsgálatára. A felmérés 2006-ban több mint 180 ezer 11, 13, 15 és 17 éves fiatal részvételével zajlott, 39 országban, illetve régióban.⁴

⁴ A kutatással érintett néhány ország: Ausztria, Belgium (flamand és francia nyelvű területek), Kanada, Horvátország, Cseh Köztársaság, Dánia, Anglia (Egyesült Királyság), Észtország, Finnország, Franciaország, Németország, Görögország, Grönland (Dánia),

A hazai elemzésben 5450 iskolás adatai szerepelnek. Az adatok nemzetközi összehasonlításából kitűnik, hogy az áldozattá válás jóval ritkább, mint sok európai országban és Észak-Amerikában. Ha a legalább kétszer bántalmazottak arányát tekintjük, akkor hazánk minden korcsoportban az alsó harmadban található. Hasonlóan az áldozattá válás vizsgálatára feltett kérdéshez, itt is öt válaszlehetőséget kínáltak fel arra a kérdésre, hogy *Az elmúlt néhány hónapban te milyen gyakran vettél részt a tanuló társaid bántalmazásában?* Nemzetközi viszonylatban hazánkban jóval kevesebb bántalmazás történik, mint más európai országokban vagy Észak-Amerikában. Ha a másokat legalább kétszer bántalmazók arányát tekintjük, akkor a vizsgálatban részt vevő 39 ország között Magyarország minden korcsoportban az alsó harmadban található.

Az iskolai bántalmazást számos tényező befolyásolhatja, ezek között vannak egyéni, családi, osztályon belüli, iskolai és társadalmi tényezők is. A kutatás vizsgálta az egyéni változók közül a testképpel és a testsúllyal való legfontosabb összefüggéseket. A családi tényezők közül a szülők nevelési stílusa, a tanulók által észlelt szülői kontroll, a túlvédés mint háttértényező és a bántalmazás kapcsolatát jellemezte röviden. Az elnyomó-korlátozó nevelési módszert gyakran alkalmazó édesapák esetében magasabb a bántalmazók, az áldozatok és a bántalmazó-áldozatok aránya, mint a nem elnyomó édesapák gyerekeinél. Az elhanyagoló nevelési módszert gyakran alkalmazó édesapák gyermekei között is több a bántalmazó-áldozat, mint a nem elhanyagoló szülők esetében. Érdekes módon a soha nem elhanyagoló édesapák gyermekei között nagyobb a bántalmazott diákok aránya, ami a túlvédéssel függhet össze. Végül a kutatás megállapítja: az oktatási szakemberek is arra biztatják az iskolákat, hogy tegyenek lépéseket a bántalmazás felismerésére és kezelésére. Javasolható, hogy minden iskola alakítsa ki saját szempontjai alapján, saját lehetőségeinek mérlegelésével a kortársbántalmazás, az iskolai erőszak kezelési stratégiáját – leginkább az iskolai egészségfejlesztési stratégia részeként. Fontos azonban, hogy ezek a kidolgozott elvek ne maradjanak papíron, hanem kerüljenek át a gyakorlatba is.

Magyarország, Írország, Izrael, Olaszország, Lettország, Litvánia, Málta, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, az Osztrák Föderáció, Skócia (Egyesült Királyság), Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Macedónia a volt Jugoszláviából, Ukrajna, Amerikai Egyesült Államok, Wales (Egyesült Királyság).

A legmodernebb megközelítések szerint a kortárs-bántalmazás megelőzése érdekében az iskolai erőszak ellen tett direkt intézkedéseknél hatékonyabb a pozitív iskolai légkör kiépítése, az iskolához való kötődés erősítése.⁵

Itt kell megemlíteni, hogy az oktatási ágazatot vezető miniszter által 2008-ban létrehozott *Az iskola biztonságáért bizottság* elemezte a hazai nevelési-oktatási intézményekben kialakult helyzetet, és javaslatot állított össze az erőszak megelőzésére, kezelésére vonatkozóan.⁶ 2009. január 31-én az MTV *Fogadóóra* című műsorában a *Biztonságos iskoláért* címmel bemutatták az iskolai erőszak megelőzésének lehetőségét a meglévő jó gyakorlaton keresztül.⁷

A gyermekbántalmazás témájában az első összehasonlító elemzést 2003 szeptemberében hozta nyilvánosságra az UNICEF Innocenti Kutatóközpontja, egy 27 fejlett országban végzett kutatás alapján.

Néhány országban (Spanyolország, Görögország, Olaszország, Írország és Norvégia) kivételesen alacsony a bántalmazás miatti halálesetek száma. Eme országok némelyikében olyan törvény is van, amely határozottan bünteti a gyermekek fizikai bántalmazását. Belgiumban, Csehországban, Új-Zélandon, Franciaországban és Magyarországon azonban négyszer vagy hatszor több haláleset fordul elő bántalmazás miatt, mint a fejlett országokban átlagosan. A gyermekeket bántalmazók csaknem nyolcvan százaléka a vér szerinti szülők köréből kerül ki. Nagyjából egyforma mértékben kap a gyerek az apától és az anyától testi fenyegetést. Néhány adat talán arra mutat, hogy mivel az anya több időt tölt a gyerekkel, esetenként tőle kap több verést.

A tanulmány némi optimizmusra is okot ad, hiszen a számos elborzasztó tény mellett arra is fényt derít, hogy az utóbbi években csökkent a bejelentett gyermekbántalmazásos esetek száma. A szakemberek véleménye szerint ez a legszegényebb réteg fokozatos felzárkózásával áll összefüggésben (Gyurkó, 2003: 27–28).

⁵ Kortárs bántalmazás és verekedés a magyar iskoláskorúak körében.
<http://www.ogyei.hu/hu/files/download.php?id=383>

⁶ <http://www.okm.gov.hu/kozoktatas/gyorseleeres/iskola-biztonsagaert>

⁷ <http://www.mtv.hu/videotar/id=37379>

A gyermekek fegyelmezése az egyes országokban

Bár az európai intézmények és nemzetközi szervezetek növekvő érdekeltiségének nyomán születtek javaslatok a gyermekek ellen irányuló erőszak legyőzésére és gyermekvédelmi normák felállítására, a testi fenytés sok országban a mai napig nem törvénybe ütközó cselekedet.

A nemzeti törvényhozások nemzetközi konvenciókban való alkalmazása időigényes folyamat, csakúgy, mint a felnóttek lassú magatartásbeli változásai. Ennek ellenére a közvélemény egyre nagyobb mértékben érdekelt abban, hogy a büntetések ilyen formája csökkenjen. Habár az Európa Tanács 46 tagállamának csak mintegy negyedében tiltják a gyermekek verését, az uniós állampolgárok csaknem hatvan százaléka tekinti a gyermekek verését az erőszak megnyilvánulásának. Nagyjából ugyanennyien vélik úgy, hogy a gyermekek ellen irányuló erőszak minden formáját büntetni kellene.

A gyerekek testi fenytése azonban nagyon érzékeny, személyes kérdés. A testi fenytés és a gyermekek elleni erőszak megítélése a társadalmak műveltebbé válásával változott meg. A fegyelmezés és büntetés körüli vita messze átnyúlik országunk határain, igazi nemzetközi kérdés vált belőle. Jogszabályokkal nehéz megváltoztatni egy kultúra normarendszerét, és ha mégis sor kerül rá, nehéz eldönteni, hogy a jog melyik ága foglalkozzon a gyermekek testi fenytésével (családjog, polgári jog, büntetőjog).

Nézzük, hogyan viszonyulnak e kérdéshez egyes országokban!

Az első lépéseket az egyes országok a gyermekek iskolai fenytésének tilalma terén tették meg. Az Egyesült Államokban az ötven állam húsz százaléka iktatta törvénybe a testi fenytés teljes betiltását az iskolákban. Amerikai adatok szerint a háromévesek 86 százaléka áldozata a szülői erőszak valamilyen formájának, az ötévesek 82 százalékát verik rendszeresen, az iskolákban a tanulók három és fél százalékát verik el évente, 3,1–4 millióan vannak azok a gyerekek, akiket valamikor ökölrel ütött már meg valamelyik szülője.

A megelőzés azért rendkívül nehéz, mert a gyermekbántalmazások és az elhanyagolások nagy része nehezen ismerhető fel. Ezért 1979-ben az Egyesült Államok egészségügyi, oktatási és jóléti minisztériuma megjelentette a gyermekvédelmi szakemberek számára a *Treatment for abused and neglected children* (A veszélyeztetett és elhanyagolt gyermekek kezelése)

című kiadványt. Harold P. Martin gyermekorvos e kézikönyvben egyesítette a gyermekek szükségleteire vonatkozó interdiszciplináris ismereteket.

Jelenleg a világ *tizennégy országának jogrendje tilalmazza* a gyermekek testi fenyítését, vallja a zéró tolerancia elvét (például Ausztria 1989; Belgium 2001; Ciprus 1994; Dánia 1997; Finnország 1983; Horvátország 1999; Izrael 2000; Lettország 1998; Magyarország 2005; Németország 2000; Norvégia, 1987; Skócia 2003; Svédország, 1979). A gyermekek elleni erőszak, ezen belül a testi fenyítés kérdésének megközelítése és ezáltal a szabályozás metódusa az egyes országokban eltérő. Hangsúlyozni kell azonban azt a fontos tény, hogy a jog csak másodlagos eszköz a gyermekbántalmazások megelőzése vagy megakadályozása terén.

Az egyik irányvonalat általában a családjogi szabályozás jelenti, így Finnországban a gyermekek jogainak átfogó reformja keretében tiltották meg a testi fenyítést. Minden gyermeknek megértő, biztonságos és szerető légkörben kell felnőnie, nem lehet velük szemben testi fenyítést alkalmazni, megalázni vagy más módon lealacsonyítani őket. *Svédországban* a családjogi törvény módosítása szerint a gyermekeket a személyiségük iránti tisztelettel kell nevelni, és nem lehet testi fenyítést vagy más megalázó bánásmódot alkalmazni velük szemben. Svédországban 1979. július 1-jén lépett hatályba az a törvény, amely kifejezetten megtiltja a testi büntetés alkalmazását minden gyermekekről gondoskodó személynek, így a szülőknek is. A törvényt a parlamenti képviselők 98 százaléka támogatta annak idején.

A nemzetközi megítélés vagy nevetségesnek nevezte a tilalmat, vagy támadták a magánéletbe való beavatkozás, illetve a szülők gyermeknevelési szabadságának korlátozása miatt. A törvényi tilalom több célt szolgált, így egyebek között, hogy megváltoztassa az emberek testi fenyítésről alkotott véleményét, továbbá hogy a gyermek védelme érdekében lehetővé tegye a legkorábbi beavatkozást. A tilalom bevezetésekor tehát nem a büntetés kiszabása volt az elsődleges cél. Az intézkedések arra irányultak, hogy a szülőket arra bátorítsák, kérjenek segítséget, ha problémáik vannak a gyermekükkel, valamint arra ösztönözzék őket, hogy elsajátítsák a fegyelmezés alternatív módszereit.

A gyermekjogi bizottság ajánlásában megfogalmazta, hogy a módosítással párhuzamosan indítsanak egy olyan kampányt, amelynek keretében

mindenki informálódhat az új szabályokról és annak céljairól. Ennek hatására Svédországban igen költséges kampányt indítottak, amelynek keretében egy színes kiadványt is eljuttattak a gyermekes háztartásokba. A kiadvány a jogszabályokról nyújtott tájékoztatást, valamint alternatív fegyelmezési stratégiákat mutatott be, vagyis tanácsot nyújtott ezekről. A segítő szakembereknek ma már nem okoz gondot, hogy a tanácsadással a család magánéletébe avatkoznak be. A korai beavatkozásnak tehát két fontos eredménye van: egyrészt csökken a gyermekbántalmazások száma, másrészt növekszik a családokat támogató intézkedések aránya.

Mindennek hatására az elmúlt harminc évben igen jelentősen csökkent a testi fenyítés alkalmazásának támogatottsága. Míg 1965-ben a svédek 65 százaléka támogatta a büntetés eme formáját, addig ma már csak tíz százalékuk. Azóta emelkedett a gyermekek ellen elkövetett erőszak miatti feljelentések száma – ahogy a családon belüli erőszak előtérbe kerülése miatt mindenütt a világon. A feljelentések legnagyobb része kisebb jelentőségű bűncselekményre vonatkozik, ez arra enged következtetni, hogy a veszélyben lévő gyermekekre hamarabb ráirányul a figyelem, mint hogy súlyos sérüléseket szenvednének. A szociális munkások beavatkozásának nyomán az sem tapasztalható, hogy nagyobb számban kellett volna kiemelni a gyermekeket a családból (Herczog, 2003: 4–7).

A *másik irányvonal* a pozitív szabályokat kiegészíti a büntetőjogi védelemmel (Norvégia és Ausztria) (Uo. 2–3). Ehhez az irányvonalhoz tartozik Magyarország is, hiszen 2005. január 1. óta a gyermekvédelmi törvényünk a gyermeki jogok oldaláról fogalmazva mondja ki: „A gyermeknek joga van emberi méltósága tiszteletben tartásához, a bántalmazással – fizikai, szexuális vagy lelki erőszakkal –, az elhanyagolással és az információs ártalommal szembeni védelemhez. A gyermek nem vethető alá kínzásnak, testi fenyítésnek és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetésnek, illetve bánásmódnak.”

A magyar képviselők 198 igen, 2 nem és 165 tartózkodás mellett megszavazták – Európában a tizennegyedik országgént – a gyerekek testi fenyítésének teljes tilalmát. Ennek értelmében a jogszabályokban ugyan nem létező, de a társadalom többsége és a bírói gyakorlat által hallgatólagosan elfogadott „házi fegyelmezési jog” körébe tartozó testi fenyítés sem megengedett. A gyermekvédelmi törvény mellett a polgári jog (családjog) és a büntetőjog

is védelmet nyújt a gyermekeknek. Itt kellene megemlíteni a kiskorú veszélyeztetésének büntetést is, amely immateriális bűncselekmény, és befejezetté válik a veszélyhelyzet kialakulásával. Ha e mellett látható sérülés vagy lelki következmény is megvalósul, a bíróság (megállapítva a könnyű vagy súlyos testi sértést is) halmazati büntetést szab ki. A törvényhozó tehát nem differenciál csekély súlyú, közepes és súlyos veszélyeztetés között, pedig a magatartásnak igen sok megjelenési formája van. *Dénes Veronika* szerint is indokolt lenne egy differenciáltabb törvényi tényállást szerkeszteni (vétség, büntett formájában) (Dénes, 2004).

A harmadik megoldási módot Dánia alkalmazta, ahol nem a családjogot és a büntető törvénykönyvet módosították elsőként, hanem a polgári jog szülői felügyeletre vonatkozó rendelkezéseit alakították át. Ennek megfelelően a dán parlament az 1997-ben elfogadott szülői gondviselésről és felügyeletről szóló törvény előtt – amelynek értelmében a gyerekeknek joguk van a gondoskodásra és biztonságra; a személyiségüket tiszteletben kell tartani, és nem lehet fizikai vagy más lealacsonyító büntetést vagy bánásmódot alkalmazni velük szemben – 1986-ban módosították a polgári törvénykönyvet, és beemelték, hogy a szülői felügyelet magában foglalja a gyermekek fizikai és lelki erőszak elleni védelméért való kötelezettséget is.

Németország 1992-ben ratifikálta ugyan a gyermek jogairól szóló egyezményt, ennek ellenére a tényleges törvényi változtatásra jóval később, 1998-ban került sor. A polgári törvénykönyv ekkor azt mondta ki, hogy megengedhetetlen méltatlan nevelési eszközök alkalmazása, különös tekintettel a testi és lelki bántalmazásokra. Ez a megfogalmazás még nem egy mindenre kiterjedő fenyítési tilalmat ír elő, hanem csak a „méltatlan nevelési intézkedéseket” tilalmazza.

Németországban a polgári törvénykönyv 2000 óta írja elő, hogy a gyermekeknek joguk van az erőszakmentes neveléshez. A testi fenyítések, lelki bántalmazások és egyéb megalázó eszközök nem megengedhetők. Az új jogalkotás következtében gyakoribbak lettek az „enyhe” nevelési eszközök, például a tévézési tilalom, a szobafogság, a zsebpénz csökkentése. A szülők több mint nyolcvan, a fiatalok több mint kilencven százaléka véli úgy, hogy a testi fenyítés alkalmazása helyett a szülőknek inkább beszélniük kellene a gyermekeikkel.

Herczog Mária szerint a szabályozás *negyedik megoldásaként* kell megemlíteni Olaszország és Izrael példáját, ahol alkotmánybírószági döntés mondta ki a testi fenytetés tilalmát, annak alkotmányellenessége – nemzetközi szerződésbe ütközése – miatt (Herczog, 2003).

2000-ben *Skóciában* a gyermekeket érintő testi büntetésről széles körű vita folyt, amelynek eredményeképpen javaslat született a 16 éven aluliakkal szembeni fenytetés korlátozásáról. A korlátozás egyrészt a fizikai, testi büntetés tilalmát jelenti a gyermek hároméves koráig, másrészt a szülő nem gyakorolhatja a 16 éven aluli gyermekkel szemben a fenytetést eszközök használatával, a fej bántalmazásával, illetve a gyermek megrázásával. Jim Wallace igazságügy-miniszter valóságos gyermekverés-kódexet dolgoztatott ki, és a nádpálcák ideje örökre leáldozott. A *Reuters* szerint az igazságügy-miniszter azt mondta: „Úgy véljük, a szülőknek joguk kell hogy legyen a gyerekeik fegyelmezéséhez, de úgy érezzük, nagy az igény arra, hogy tisztábban körvonalazódjon, mi tartozik a hatályos törvényben ésszerű büntetésként megfogalmazott kategóriába.”

A törvényjavaslat megfogalmazására 2002-ben került sor, és elsősorban a gyermekjóléti szervezetek és személyek támogatták. A közvélemény azonban a korlátozást a szülők jogaiba való beavatkozásnak tekintette, véleményük szerint ugyanis a gyermek nevelése magánügy. Ezt azzal is indokolták, hogy a többszöri figyelmeztetés után a gyors pofon hatásosabb. A másik ellenérv a szülők vallásos meggyőződéséből eredt (Görgényi, 2003).

A családon belüli erőszakról szóló, 1995-ben elfogadott *új-zélandi* törvény meghatározása szerint: a „családon belüli erőszak” olyan személy ellen irányuló erőszakot jelent, amelyet egy olyan másik személy tanúsít, akivel családi kapcsolatban áll vagy állt az erőszak elszenvedője. Az „erőszak” a törvényi rendelkezések értelmében: fizikai bántalmazást, szexuális bántalmazást vagy érzelmi abúzust jelent. „Érzelmi abúzuson” a törvényalkotó fizikai, lelki vagy szexuális bántalmazástól való félelmet, megfélemlítést, zaklatást ért. Az új-zélandi gyermekvédelmi, családvédelmi rendszer hagyományosan jól kiépített, megfelelően finanszírozott és sokszínű. A családon belüli erőszakról szóló törvényben megfogalmazódott, hogy a családon belüli erőszak, illetve annak valamennyi formája elfogadhatatlan, és szankcionálandó; az áldozatoknak hatékony jogi védelem, az elkövetők számára pedig *alternatív rehabilitációs és terápiás eszközök* szükségesek.

A törvény azonban csak a kiindulópont, akciótervek, információs programok, kutatások, a jogalkalmazók képzése és a törvény hatásainak elemzése társult hozzá. Egy 2000-ben készített felmérés szerint a bírók háromnegyede gondolta úgy, hogy a törvény hatékony jogi védelmet nyújt a családon belüli erőszak áldozatainak. A törvény egyik legsikeresebb nívumai a sokszínű rehabilitációs programok voltak. A felnőtt és gyermekáldozatokon kívül a jogalkotó az elkövető rehabilitációs lehetőségeit, illetve azok céljait is megfogalmazta.

A bántalmazottakat érintő programok céljai különösen:

- alkalmassá váljon az erőszak következményeivel való foglalkozásra, az erőszak hatásainak és természetének megértésére;
- tájékoztatása a családon belüli erőszak társadalmi, kulturális és történeti összefüggéseiről;
- segítése a személyes biztonsága megteremtésében;
- információkkal való ellátása, így különösen a támogatói szolgálatról, az elérhető programokról, a bántalmazóknak előírt programokról és az azzal kapcsolatos kötelezettségekről;
- felkészítése a bántalmazó viselkedésének változásaira, és segítése a felkészülésben.

A gyermeket érintő programok céljai különösen:

- segítése a fájdalommal, félelemmel, bűntudattal, szégyennel vagy elszigeteltséggel kapcsolatos érzéseinek kifejezésében;
- segítése az egészséges önkép, önbecsülés kialakításában;
- segítése az események valós képének kialakításában, segítése egy támogatói környezet kialakításában;
- közreműködés a biztonságos környezetének és személyes biztonságának megteremtésében, a családi kapcsolatok megerősítésében;
- közreműködés a gyermek szocializációs és kapcsolatteremtő képességének fejlesztésében, a konfliktus-feloldási módok és dühkezelési technikák tekintetében.

A bántalmazót érintő programok céljai különösen:

- az erőszak természetének és hatásának megértése;
- a családon belüli erőszak jogi rendelkezéseinek megértése;

- az erőszaknak az áldozatokra – beleértve a gyermeket is – gyakorolt hatásainak megértése;
- a konfliktusfeloldás nem erőszakos módjainak elsajátítása (Gyurkó, 2004: 9–10).

A gyermekek bántalmazásával foglalkozó néhány korábbi kampány

A közvélemény tájékoztatása kulcsfontosságú az attitűdök megváltoztatásában, következésképpen az emberek viselkedése szempontjából. A testi fenytés negatív hatásaira és az alternatív módszerek ismertetésére összpontosító szociális kampányok nem hoznak azonnali eredményt, de hatékony eszközei a kívánt változások megvalósításának.

A gyermekek verését meg kell szüntetni. Teljesen meg kell szüntetni. **(Nagy-Britannia)**

A gyermekek bántalmazásával foglalkozó legnagyobb nagy-britanniai kampány szervezője már ezt megelőzően is széles körűen, nemzeti szinten foglalkozott a témával. Fő célja a gyermekek bántalmazása különböző formáinak teljes felszámolása. A programban részt vesznek más civilszervezetek, egyéni, a témával foglalkozó szakértők, politikusok, kormányzati szervek, hírességek csakúgy, mint önkéntesek ezrei. *A testi fenytés elleni kampány kezdete a 2002. május 5-i gyermeknapra esett.* A kampány fő céljai: meggyőzni a társadalmat, hogy a testi fenytés a gyermeknevelés szegényes eszköze csupán; megtanítani a szülőket, hogyan kell jó szülőnek lenni; lobbizni a gyermekek testi fenytéstől való jogi védelméért.

A kampány előtt rendszeres kutatásokkal tanulmányozták a gyermekek testi fenytését. A tanulmány megállapításai a gyermeknapon médiaüzenetek formájában jutottak el az emberekhez. A tanulmány nem a gyermekek testi fenytésének formáira fókuszált, mivel ezek az adatok akkorra már rendelkezésre álltak. A kutatók inkább a szülők testi fenytéshez való hozzáállására voltak kíváncsiak, valamint a testi fenytés alkalmazásának szülőkre gyakorolt hatására. *A kampány alap gondolata az volt, hogy a gyermekek testi fenytése irracionális.* A kutatások igazolták a feltételezést, demonstrálva azt, hogy a szülőknél valóban csak segítségre van szükségük, hogyan irányítsák gyermekeiket testi fenytés nélkül, és hogyan kontrollálják saját

haragjukat és frusztrációjukat. A kampányt lefolytató szervezet ezért fontosnak látta kezdeményezni az állami oktatási programok szervezését szülőknek a gyermeknevelésről.

A kampány idején megjelent egy kiadvány: *A jobb viselkedés bátorítása. Gyakorlati útmutató a pozitív gyermekneveléshez.* A kiadvány a szülőkhöz szólt, hogyan legyenek jó nevelők, és hogyan kezeljék negatív érzelmeiket, egyúttal bírálta a testi fenyítés pozitív következményeiről szóló sztereotípiákat. A kiadványból több tízezer példányt osztottak szét.

Nagy-Britanniában a legfőbb médiaeszköz a mindenhol terjesztett óriásplakát volt, valamint a rádióspot, amelyet több tucat helyi és országos rádióállomás sugárzott két héten át. A rádióreklám egy vidám gyermekdallal kezdődik, amely egy kislányról szól, aki egy tortát készül megenni. Hirtelen a dal elhallgat. A narrátor elmondja, hogy a gyerek anyja pofon üti a fiát, mert nem használ evőeszközt. A gyerek, észrevéve, hogy a kislányt sem használ evőeszközt, pofon üti az öccsét. A szöveg ezt mondja: „a gyermekek verését meg kell szüntetni. Teljesen meg kell szüntetni. Ezt egy gyerek is megérti. Nem könnyű szülőnek lenni. Tanácsért forduljon szakembereinkhez ezen és ezen a telefonszámon.”

A kampány oktatási eszközei megmutatták, mennyire céltalan, hatástalan és veszélyes a testi fenyítés. A kampány megvalósulása és a szociológiai változások felmérése szociológiai mélyinterjúk tárgya volt. A médialefedettség és a médiaüzenetek közönség általi befogadása azt mutatta, hogy a brit közönség főként a helyi és regionális sajtóból értesült a gyermeknapi ünnepéről és a szervezetek ehhez kapcsolódó kampányáról (ez az üzenetek 53 százaléka volt).

A gyermeknapi ünnepeket és üzeneteket a felnőttek 65 százaléka észlelte az Egyesült Királyságban, ami sikernek értékelendő. Továbbá a válaszadók legalább 53 százaléka legalább három üzenetet értett meg. Az adatok alapján megállapítható, hogy a *brit kampány elérte a célját*: a gyermekek testi fenyítésének problémájára felhívta a média, a közvélemény és a politikusok figyelmét, és megjelölte a hosszú távú feladatokat, azaz a szülők oktatásának és a törvény módosításának szükségességét (Wojtasik – Sajkowska, 2004: 11–14).

Gyermekkor erőszak nélkül (Lengyelország)

Lengyelországban a *Gyermekkor erőszak nélkül* című, az egész országra kiterjedő szociális kampány volt az első, amely a gyermekek zaklatását volt hivatott csökkenteni. A minisztérium által támogatott kampányban csaknem ezer civilszervezet is részt vett. Néhány hónap előkészítő munka után a *kampány hivatalos kezdete 2001 márciusában* volt. A varsói Elnöki Palotában sor került egy speciális konferencia megrendezésére. A gyermekek zaklatásának szentelt konferencián részt vettek a lengyel kormány és az elnöki hivatal képviselői, így a kampány egésze jelentős médiafigyelmet kapott. A *Gyermekkor erőszak nélkül* zászlaja alatt 2002 februárjáig zajlottak rendezvények.

A kampány nem korlátozódott pusztán csak a gyermekek testi fenyegetésének problémájára. Foglalkozott a legfiatalabb családtagokra irányuló erőszakkal, és fő célcsoportjai voltak a szülők, a gyermekekkel foglalkozó szakemberek és a nagyközönség. További cél volt megszólítani a gyermekvédelemben döntéshozó helyi és nemzeti hatóságokat is.

A kampány a Lengyelországban gyermekbántalmazásra vonatkozó gyakorlati tudásra és a csekély mértékű kutatásra alapult. Főbb célkitűzései tartalmazták egyebek közt: a közvélemény érdeklődését és szerepének növelését a gyermekek ellen irányuló erőszak csökkentésében; a gyermekek elleni erőszak problémájára vonatkozó pozitív koncepcionális, szervezeti és jogi megoldások javaslatát; a helyi közösségek és szervezetek mozgósítását a bántalmazott gyerekek védelme érdekében; a szülői hozzáállás megváltoztatását, pozitív szülői képességek fejlesztését.

Ezeket a célokat két formában kívánták megvalósítani. Az első volt, hogy helyi szinten a problémával foglalkozó helyi megbeszéléseket szerveztek. A szervezők támogatására sietett 550 „követ”, akik 230 ilyen gyűlést szerveztek Lengyelország-szerte, ezeken oktattak és oktatási anyagokat osztottak szét: posztereket, prospektusokat és videokazettákat. Ezeken a gyűléseken részt vettek a helyi hatóságok képviselői, az intézmények, szakszolgálatok munkatársai, a gyermekvédelemmel foglalkozó civilszervezetek, valamint a média. A résztvevők felvilágosítása mellett a sok gyűlés eredményeképpen konkrét tevékenységekről született döntés a bántalmazott vagy a családon belül is elhagyott gyermekek megsegítésére.

A kampány céljainak elérésére a másik módszer volt a média alkalmazása. A tévéreklám egy kislányt mutatott, aki a maciját etette. Amikor a maci-ra pottyant egy kis étel, és foltot hagyott a maci bundáján, a kislány erőszakosan rángatni kezdte a macit, és ezt kiabálta: „Látod, mit tettél? Ne bámulj így! Süket vagy, vagy mi? Válaszolj!” A kislány viselkedése agressziót tükröz, a szülők gyakran hasonlóképp válaszolnak gyermekeik természetes oda nem figyelésére vagy élenkségére. A jelenet végén ez a mondat hangzik el: „Lengyel gyerekek ezrei esnek áldozatul az otthoni erőszaknak. Támogassa ön is a *Gyermekkor erőszak nélkül* kampányt.”

A 2001 novemberében végzett felmérések szerint a szociális befogadás (láthatóság) magas volt. A 15 évesnél idősebb lengyelek kétharmada (66 százalék) látta a tévéreklámokat. Egyharmaduk (33 százalék) vette észre az óriásplakátokat, és egyötödük (20 százalék) látta a megállóban elhelyezett plakátokat. Az első rádióreklámot, a litániát 30 százalékuk hallotta, a másikat 16. *A megkérdezettek pozitívan értékelték a kampányt, és a kampányt észlelők 96 százaléka úgy értékelte, hogy arra nagy szükség volt* (Uo.)

Náspángolásmentes nap (Egyesült Államok)

Az Amerikában megrendezett náspángolásmentes nap kicsit különbözik az eddig említett kezdeményezésektől. Ez nem egy figyelmesen összeállított, tervezett tevékenységsorozat, sokkal inkább egy éves „esemény”, amely felhívja a közvélemény figyelmét a gyermekek testi fenytésének problémájára. Az alkalmi rendezvények alapja főként alulról jövő kezdeményezés. Az ilyen jellegű eseményekhez hasonlóan, a *náspángolásmentes nap célja, hogy hirdesse a testi fenytéstől mentes nevelést, és megtanítsa a gondviselőket egyéb alternatív nevelési formákra*, továbbá lobbizik a gyermekek testi fenytésének jogi megakadályozásáért. A számos helyi kezdeményezés igénybe veszi a média, a társadalmi hirdetések és a különböző oktatási eszközök segítségét. Az elmúlt öt évben évente sor került a megrendezésére.

Az Egyesült Államokban a rendezvény megszervezését segítve tájékoztatófüzeteket adtak ki, és az irányelveket az interneten is közzéteszik. Az ötlet szerzői különböző tevékenységi formákat javasolnak, amelyeket az intézmények és szervezetek megvalósíthatnak április 30-án, mint például a helyi média figyelmének felhívása, petíciók benyújtása a helyi és szövetségi

hatóságoknak a testi fenytés jogi megakadályozása érdekében, plakátok és óriásplakátok bemutatása, amelyek arra ösztönzik az embereket, hogy hagyjanak fel a gyermekük testi fenytéssel járó büntetésével, valamint további megelőző tevékenységek szervezése. A honlap bemutatja a legérdekesebb helyi kezdeményezéseket, amelyek a náspángolásmentes nap keretei közt valósultak meg, mint például az óriásplakát-kampány, amelynek címe: *Soha nem helyes dolog megütni egy gyermeket*, vagy a katolikus iskolákban tanító tanárok között az olyan oktatási anyagok osztása, mint: *A kéz nem az ütésre való, avagy a nem erőszakos szülők fesztiválja Los Angelesben* stb.

Évről évre nő az érdeklődés a náspángolásmentes nap rendezvényei iránt, és úgy tűnik, az ünnep megtalálta jól megérdemelt helyét az amerikai munkaszüneti napok között, mivel a gyermekek testi fenytése nagy társadalmi probléma az egész országban. Ez a kezdeményezés az Egyesült Államokon kívül is pozitív fogadtatásra talált, így arra készítette a megalakított, hogy más országokra is kiterjessék a kampányt. *Azóta a náspángolásmentes nap nemzetközi esemény, amelyet a világ számos országában megünnepelnek* (Uo. 21–22).

Néhány gondolat a jó gyakorlatokról

Az *Európai Bűnmegelőzési Hálózat* (European Crime Prevention Network; EUCPN) fő feladata, hogy elősegítse a bűnmegelőzési tevékenységet az EU tagállamaiban, lehetőséget adjon a jó gyakorlatok megosztására. Ennek egyik formája az éves legjobb gyakorlatok konferencia. A legjobb európai bűnmegelőzési gyakorlatnak járó díjat (ECPA) először három ország részvételével zajló versenyben adták át 1997-ben. 2002 óta a díjat az EUCPN keretein belül adják át, a rendszerint legalább tizenöt nevező tagállam legjobb programjának.

Az Európai Unió svéd elnöksége 2009. december 9–10-én Stockholmban szervezte meg a soron következő legjobb gyakorlatok konferenciát. A svédországi szakmai rendezvényen kétszázötven szakember vett részt: az Európai Unió tagállamainak képviselői, jogalkotói és szakértői, valamint a tagállamok által a legjobb bűnmegelőzési gyakorlat díjra jelölt projektek képviselői és további delegáltak.

*A konferencia témája a gyermekek és fiatalok elkövetővé és áldozattá válásának megelőzése. Jelenlegi és jövőbeni kihívások – az iskolai, a virtuális térben elkövetett bűncselekmények és a bűnözői csoportosulásokhoz való csatlakozás megelőzése volt. A szakmai rendezvényen a tudományos előadások és prezentációk mellett valamennyi nevezett helyi bűnmegelőzési program bemutatkozott. A győztes finn *KiVa* program hivatalos ünnepségen vehette át a húszezer eurós díjat a svéd igazságügy-minisztertől. Két további innovatív projekt – Csehország és Litvánia – a zsűri elismerését vívta ki.*

*Az iskolai bullying megelőzésére szolgáló programot a Turku Egyetem dolgozta ki a finn oktatási minisztérium támogatásával. A finn iskolák fele alkalmaszta a programot, amelyben eddig háromezrezer diák vett részt. A programban a szülők, tanárok és gyerekek – mint a teljes érintett célcsoport tagjai – is konkrét eszközöket (szülői és pedagógusi kézikönyv, online tartalmak, jelképek), módszereket kapnak. A programban jelentős szerephez jut a környezetben tartózkodók, a bullyingban közvetlenül részt nem vevők viselkedésének befolyásolása. A *KiVa* – amely finnül bölcslet, barátságos jelent – programban ők is érzékelhetik, szituációs gyakorlatokban megtapasztalhatják, hogy mit érezhetnek, milyen helyzetbe kerülnek az áldozatok. Ezeknek a „szemlélő” kortársaknak azt tanítják meg, hogy mindenki tehet valamit, mindenkinek felelőssége van. Például kommunikációval segíthet a sértettnek, biztosíthatja együttérzéséről, a bullying elítéléséről, annak érdekében, hogy az áldozat ne érezze egyedül, magára hagyottnak magát. A program a résztvevőknek stratégiákat kínál a védekezésre, az erőszakos helyzetek elkerülésére. A program vezetői megtanítják az iskolai szereplőket (tanárokat, diákokat, más szakértőket) arra, hogyan vezessenek le konferenciabeszélgetéseket, mediációs üléseket az elkövetőkkel és sértettekkel. Majd gondoskodnak a folyamatos utánkövetésről. Az iskolákat természetesen a program kialakításába és fejlesztésébe is bevonják a szakértők. A programban továbbá rendelkezésre áll egy antibullying számítógépes játék (Iványi, 2009).*

Irodalom

Dénes V. (2004): *Sérült családok, bántalmazott gyermekek és a büntetőjog Prokrusztész-ágya. Töprengések és kételyek egy törvényi tényállás elemzése kapcsán.* Család, Gyermek, Ifjúság, 1. szám

Görgényi I. (2003): *Nemzetközi tendenciák a gyermekbántalmazás büntetőpolitikai és büntetőjogi megítélésében.* Konferencia, Debrecen

Gyurkó Sz. (2003): *Az első összehasonlító elemzés a jóléti országokban tapasztalható gyermekbántalmazásról.* Család, Gyermek, Ifjúság, 6. szám

Gyurkó Sz. (2004): *Családon belüli erőszak – nemzetközi gyakorlat és kutatási eredmények.* Kézirat

Herczog M. (2003): *A testi fenytés tilalmának szükségességéről.* Budapest

Iványi B. (2009): *A gyermek és fiatalkori bűnözés megelőzésének jó gyakorlata.* Kézirat

Katonáné Pehr E. (2005): *A gyermekbántalmazás nemzetközi megítélése, avagy hogyan fegyelmezzük gyermekeinket.* Családi Jog, 2. szám

Pukánszky B. (2002): *A testi fenyték témája a 19. századi magyar neveléstankönyvekben.* Századvég, 23. szám

Szécheý O. (szerk.) (2006): *Szexuális gyermekbántalmazás a családban.* Animula Kiadó, Budapest

Wojtasik, Ł. – Sajkowska, M. (2004): *Protecting children against corporal punishment – awareness-raising campaigns.* Council of Europe, 2004